

PAPP KLÁRA

A királyság és a fejedelemség

PARTIUM

batárán bányódó vármegyék

A Partium (Részek) azokat a magyarországi vármegyéket foglalta magába, amelyekre az erdélyi vajdaságon kívül a mindenkori fejedelem hatalma kiterjedt. A Partium 1541-től fokozatosan alakult ki, területe a speyeri egyezmény megkötésétől (1570) állandósult: Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok és Máramaros vármegyéket értették alatta. A négy vármegye területe a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség összetűzései, háborúi, valamint az Oszmán Birodalom terjeszkedése következtében folyamatosan módosult. 1660-ban Várad török kézre jutása megrengette a Partium védelmi szerepét. Bihar vármegye a törökellenes felszabadító háborúk idején kérte a Magyar Királysághoz

csatlakozását. 1732-ben III. Károly döntött úgy, hogy a Partium területét megosztja, így már csak Kraszna és Közép-Szolnok vármegyék tartoztak a Habsburg-fennhatóság alatti Erdély területéhez. A Partium mint terület s maga az elnevezés is a kiegyezés után, az 1868. évi törvények alapján szűnt meg végérvényesen.

Bihar vármegye címere

A Partium kialakulása a 16. századi politikai és katonai erőviszonyok változásának függvénye és eredménye volt, s egyértelműen beleillik az Erdélyi Fejedelemség kialakulásának folyamatába. Létrejöttéhez elengedhetetlenül hozzájárult a két választott és koronázott király küzdelme Mohács után – Szapolyai Jánost 1526. november 11-én, míg Habsburg Ferdinándot 1527. november 3-án koronázták meg –, majd János király 1540-ben bekövetkezett halála után Szulejmán szultán korántsem volt önzetlen „segítsége” szövetségese

azok birtokterületeitől függtek. Török Bálint és más hívei révén például János királyhoz kerültek a Dunántúl jelentős részei (Zala, Somogy, Veszprém), 1536-tól Kassa, a Perényiek támogatása révén Zemplén, majd Heves, Abaúj, Borsod és Gömör vármegye is, az Alföld és Erdély területével együtt.

Nagyvárada címere. Dörre Tivadar (1858–1932) tusrajza (fent)
Nagyvárada látképe.
Major J. litográfiája, 1857 (lent)

özvegyének, Izabella királynének és csecsemő gyermekének, János Zsigmondnak.

A HATALMI ERŐTEREK ÁTALAKULÁSA

Mivel a mohácsi vereséget követő választás alkalmával mindkét uralkodó egyaránt az ország egészének birtoklását kívánta és megvédését ígerte, ám az 1530-as évek elejére kiderült, hogy az elképzelést külső katonai támogatás birtokában sem képes egyikőjük sem teljesíteni, szükségsszerűvé vált az uralmi területek elkülönítése. János király-

nak Szulejmán katonai támogatása juttatta vissza Buda várát (1529), amelyet haláláig híveivel együtt birtokolt, de uralmi területe nagybirtokos támogatóinak birtoklási területétől függött. I. Ferdinánd politikailag is veszített népszerűségéből, hiszen bátyja, V. Károly császár remélt katonai támogatása nem akadályozta meg a török felvonulását Bécs alá (1529), majd 1532-ben az osztrák területek ellen felvonuló oszmán hadak betöréseit.

Az ország kettéosztásának tényét a két király váradi egyezsége (1538) rögzítette, a pontos határokat azonban nem, azok továbbra is a főúri támogatók földbirtokainak elhelyezkedésétől,

A váradi egyezés a két király hatalmának elismerése mellett magában hordozta az országegyesítés lehetőségét, hiszen János király halála esetén az egész Magyar Királyság a Habsburg uralkodóra szállt volna. Szapolyai János azonban házasságot kötött a lengyel király lányával, Izabellával, s a király a házasságból 1540-ben született gyermek (János Zsigmond) megválasztására kérte fia gyámjait. A szándékban benne rejlett a váradi béke felrúgása s az uralmi terület megtartása.

Ferdinánd Buda megszerzésére irányuló terveit, valamint a királyi székhely ellen felvonuló seregek célkitűzéseit ismerve Fráter György – a gyermek

János Zsigmond egyik gyámjaként – a jól bevált módszert alkalmazta, amikor szultáni segítséget kért. Valószínűleg egész életében bánta, hogy nem számolt a János király halálával bekövetkezett változásokkal. Szulejmán ugyanis túlságosan bizonytalanak ítélte a helyzetet ahhoz, hogy a rendek által választott, királlyá emelt gyermek kezében Budát őrizetlenül hagyja. A magyar főváros, a királyi vár birtokba vétele a másfél évszázados török katonai uralom kezdetét jelentette. A szultán – aki még nem döntött végérvényesen a terület feletti uralom módjáról – az ország keleti felét az özvegynek és fiának adta, a tényleges irányítás azonban a varadi püspök és kincstartó, Fráter György kezébe került.

Az erdélyi vajda a 14. századtól a magyar uralkodó által kinevezett országbárok egyike volt. 1526-ban ezt a tisztelet Szapolyai János töltötte be. Az erdélyi vajdaság területe földrajzilag jól körülhatárolható. Ehhez a földrajzi egységhez 1541 után is kapcsolódtak olyan vármegyék, amelyek 1526 után I. János király uralmi területek voltak részei, s Szulejmán adományából a választott király országrészei lettek. Éppen ezért volt jelentősége annak, hogy Fráter György 1541 őszén Debrecenben olyan országgyűlést tartott, amelyen az erdélyi – vajdasági – területen kívül a magyarországi vármegyék is képviseltették magukat, vagyis először ültek össze abban az összetételben a rendek, ahogyan később, a fejedelemség korában tanácskoztak. A magukat Szapolyai utódainak hatalma alá adó vármegyék köre kezdetben igen jelentős volt, azok területét azonban a török hódítások csökkentették. Az 1544. évi tordai országgyűlésen a vajdaság követein kívül ott voltak Arad, Zaránd, Csanád és Békés vármegyék követei is, akik az erdélyi vajdasághoz csatlakozott Részekhez számították magukat.

Fráter György két ízben kísérelte meg korrigálni hibáját. Előbb 1541-ben a gyalui egyezmény révén igyekezett Habsburg-fennhatóság alá vonni a rábízott keleti országrészt, majd 1549-ben a nyírbátori egyezmény szerint akarta ismét megkísérelni az ország területi egyesítésének elősegítését. A Habsburg katonai beavatkozás erőtlensége mindkét próbálkozását értelmetlenné tette,

Maramaros vármegye pecsétje, 1837
Bihar vármegye pecsétje, 1838

s bár 1553 és 1556 között kettős vajdai hatalom – Dobó István és Kendy Ferenc – alatt rövid ideig a Habsburg-fennhatóság érvényesült, hosszú távon Erdély és a hozzá kapcsolódó vármegyék az Oszmán Birodalom hatósugárba kerültek.

Fráter György meggyilkolása után, 1552-től látványos sikereket értek el a Habsburg-területek ellen indított s a budai vilajet területének bővítését célzó török hadjáratok. Az 1552-ben, 1556-ban és 1566-ban indított várháborúk során Lippa, Temesvár, Solymos, Lugos, Karánsebes, Nagylak, Szolnok, majd az utolsó nagy hadjárat során Gyula és Szigetvár is török kézre került.

Komoly problémát okozott Bihar vármegye nyugati és Szabolcs megye déli részének elfoglalása is.

A hosszú háborús időszak lezárását a drinápolyi béke biztosította, amelyben Habsburg-résről elismerték a szultán magyarországi hódításait, a katonai megszállás tényét és a hódoltsági terület feletti oszmán-török hatalmat. Az 1568-ban megkötött béke garantálta a területmegosztás tartósságát, s lehetővé tette a Habsburgok aktivizálódását Európában. Miksa császár a drinápolyi békébe János Zsigmond uralmi területét is belefoglalta, amivel az Oszmán Birodalom részéről elismertette fennhatóságának határait.

A Habsburg-fennhatóság alatti (Magyar Királyság) és a választott királysághoz tartozó terület (Erdély) határai a török előretörés, valamint a fokozatosan Kassa meghatározó szerepét mutató Felső-magyarországi Főkapitányság katonai sikerei nyomán formálódtak. Thelekessy Imre, Forgách Simon, majd Zay Ferenc s 1565–1568 között Lazarus von Schwendi főkapitányok a Magyar Királyság területének bővítésében és védelmében voltak érdekeltek, ezért a formálódó fejedelemség az ő szándékaikkal került összeütközésbe.

Az erdélyi rendek már az 1555. évi marosvásárhelyi országgyűlésről megírták Ferdinánd királynak: *„Kedves volt minékünk keresztény fejedelem alá menni, a római császárral öszeköttetésben lenni, de Isten nem akarta, hogy állandó legyen. [...] Kettő közül tehát egyet kérünk: vagy akkora erővel segít meg minket felséged, ami Szulejmánnak ellenállhat, vagy eskünk alól feloldozni kegyeskedik.”*

A SPEYERI EGYEZMÉNY

Ferdinánd király 1556-ban csak a középkori vajdaság területét adta fel, a jól adózó tiszántúli vármegyékhez ragaszkodott. Erdély helyzetét súlyosbította, hogy 1561-ben Balassa Menyhárt országos főkapitány átállt a Habsburgokhoz, majd 1562-ben felkelés tört ki a székelyek között, akik évszázadok óta a keleti határvédelem feladatát látták el. Ferdinánd katonai támadásai az erdélyiek hadadi vereségéhez vezettek

(1562). Az 1556-ban az erdélyi rendek által visszahívott János Zsigmond – aki anyjának 1559-ben bekövetkezett korai halála után már egyedül kormányzott – megpróbálkozott a királyság rovasára történő területgyarapítással.

Hadvezére, Somlyai Báthory István – aki 1559-től Várad kapitánya volt, s a jelentős végvár irányítása mellett Bihar vármegye főispánjává is kinevezték, így rendelkezett a nagy kiterjedésű megye nemesi felkelésének katonai erejével – Szatmárt és Nagybányát is elfoglalta. Lazarus von Schwendi felső-magyarországi főkapitány azonban szeményeit visszafoglalta, ezért János Zsigmond tárgyalásokra kényszerült Habsburg Ferdinánd fiával, I. Miksával. Erdélyi rendjei – akiknek elképzeléseit II. Zsigmond Ákos lengyel király (II. János nagyapja) is támogatta – Bekes Gáspár vezetésével küldtek követeket a császárhoz.

Az 1570. augusztus 16-án megszületett speyeri egyezmény értelmében Erdély határait egyértelműen kijelölték: „János Erdélyt, Magyarországon pedig Bihar vármegyét Váradal, Szolnok és Kraszna megyéket, Ugancsák Máramaros tartományt, huzant várával és a sóbányákkal örökösen birtokolja, és e végek és határok között maradjon

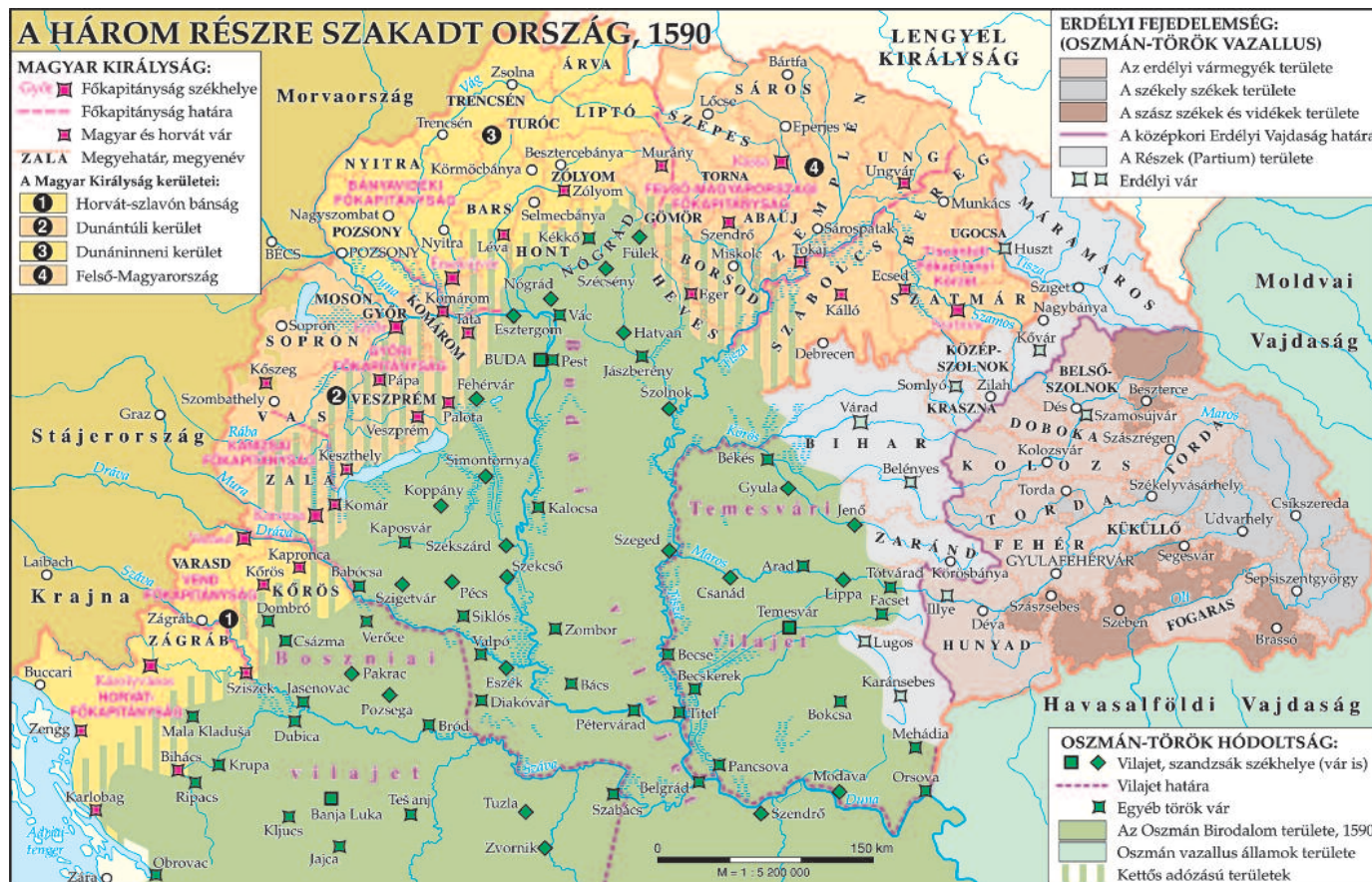
Szatmár látképe.

Rézkar, ismeretlen mester, 17. század

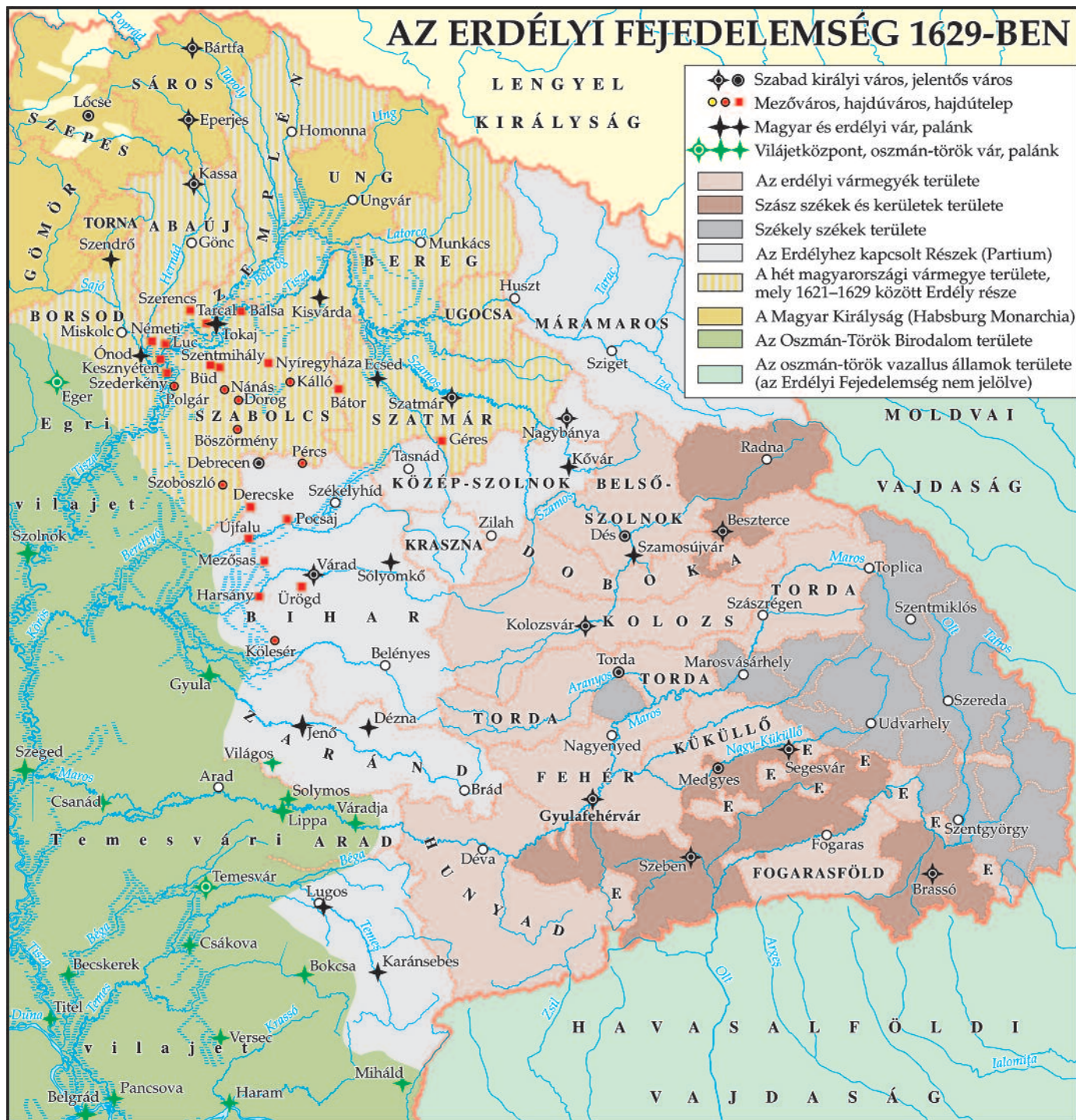
mindkét fél.” Nagybánya és Erdőd, valamint tartozékaik a korábbi békek alapján a Magyar Királysághoz kerültek. Miksa törvényesen birtokolhatta Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs vármegyéket. A megállapodás úgy rendelkezett, hogy mindkét fél átengedi a másíknak jutott vármegyékben az általa elfoglalt birtokokat, így egyértelmű és egységes uralmi területek jöttek létre. János Zsigmond arra is lehetőséget kapott, hogy amennyiben a Tiszántúlon a töröktől foglal vissza birtokokat, azzal a saját területét növelje. A megkötött titkos megállapo-

dást – amelyet Miksa 1571. március 10-én jóváhagyott – azonban nem hirdették ki Erdélyben, mivel János Zsigmond 1571. március 14-én elhunyt.

A hosszadalmas tárgyalások eredményéhez tartozik, hogy II. János lemondott választott királyi címéről, s helyette ő és utódai a fejedelem címet használhatták. János Zsigmond címe: *Princeps Transylvaniae et Partium Reg-*

AZ ERDÉLYI FEJEDelemség 1629-BEN

ni Hungariae eidem annexarum (Erdély és Magyarország hozzá kapcsolt részeinek fejedelme). A Partium ettől az időtől a mindenkori erdélyi fejedelem elismert uralmi területévé vált, s a Részek rendjei egyértelműen erősítették az erdélyi vajdaság vármegyei nemességét, arisztokrata személyiségei pedig meghatározó szerephez jutottak a fejedelemség irányításában.

A megállapodás ismét felvetette az országrészek egyesítésének lehetőségét is. Kimondta: „ugyanazon fenséges fejedelem, valamint gyermekei, utódai,

fiúági leszármazottai az egész Erdélyt és az általa ez idő szerint birtokolt magyarországi Részeket békességesen birtoklik és birtokolhatják mint szabad fejedelmek, a javak adományozásának és átruházásának szabad és teljes jogával, a peres ügyek megítélésének és az ítéletek végrehajtásának jogával s más olyan ténykedésekkel egyetemben, melyek a szabad fejedelem hatalmát és tekintélyét megilletik; ámde nem idegeníthető el semmi azokból a javakból, melyeket a fenséges fejedelem az ország koronájához tartozó jószágokból birto-

kol, bár szükség esetén neki is, utódainak is álljon szabadságukban elzálogosítani vagy zálogjoggal terhelni azokat más javára (megtartva az örökös elidegenítés tilalmának záradékát).

[...] Ugyanúgy a fenséges fejedelem esküvel kötelezi magát és országának összes karait, hogy abban az esetben, ha fiú utód nélkül halna meg, vagy ha leszármazóinál és utódainál halna ki a fiú, Erdély minden akadály nélkül senki másnak, csakis a szent császári és királyi felségnek s utódainak, mint Magyarország királyainak birtokába és ha-

talmába fog kerülni mint birodalmuk valóságos és elválaszthatatlan része.”

A FEJEDELEMSÉG OLTALMÁRA

A megállapodás érvénye felemás volt. Az Erdélyi Fejedelemség János Zsigmond fiú utód nélküli halála után nem szállt vissza Miksára. Az erdélyi rendek önálló fejedelmválasztási jogokra hivatkozva 1571. május 25-én fejedelmüké választották Báthory Istvánt, aki a speyeri titkos egyezménynek megfelelően hűségesküt tett Miksának. A testamentumos urak – János Zsigmond végrendeletének végrehajtói – ezért átadták neki az erdélyi országos várakat. Az augusztus 18-i gyulafehérvári országgyűlésen Báthory megválasztásának szultáni jóváhagyását is kihirdették. A lengyel királlyá választott Báthory (1576) a török hatalommal el-

ismertette testvére, Kristóf vajdai címét (1576 márciusa), így egyértelművé vált a fejedelemség viszonylagos önállósága, ugyanakkor alárendeltsége az Oszmán Birodalomnak. Báthory István hosszas tárgyalások után érte el azt, hogy I. Rudolf Nagybányát, valamint Felsőbányát tartozékaival mint családi birtokot 1585. augusztus 20-án visszaadta neki.

Amikor az 1588. évi medgyesi országgyűlésen a rendek nagykorúvá nyilvánították Báthory Kristóf vajda fiát, az egyértelműen fejedelemnek nevelt Báthory Zsigmondot, még nem lehetett tudni, hogy a fejedelemség számára nem nyugodt, békés évek következnek. A Habsburg Birodalom a török elleni hosszú háború elindítása után szövetségesévé kívánta tenni Erdélyt, s ebben a fejedelem mellett az erdélyi katonai párt, a partiumi végvárok parancsnokai sorából támogatókra is talált. Báthory Zsigmond – rokona, az 1592 óta váradi

főkapitány Bocskai István vezetésével – aktívan vett részt az 1595–1596. év törökellenes harcaiban. Eger török bevétele és a mezőkeresztesi csata (1596) után azonban csak kudarcok érték az erdélyieket, amihez a fejedelem többszöri lemondása is hozzájárult.

Az ingatag politika eredménye volt, hogy a legjelentősebb partiumi végvár, a Báthory István fejedelem által megerősített Várad is Habsburg-kézre került, s csak a bécsi békében jutott vissza ismét az Erdélyi Fejedelemséghez. Várad szerepét Szamosközy István *Erdély története* című munkájában a következőképpen értékelte: „Várad kívül fekszik ugyan Erdély ölelésén, mégis erdélyi fennhatóság alá tartozik, és az Erdélynek engedelmeskedő Részek fővárosa.”

Nagybánya látképe. Franz Jaschke (1775–1842) színezett aquatintája, 1820

✦
A debreceni Piac utca, Hány Gyula (1864-1946), lavírozott tus, 19. század vége. Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című sorozat illusztrációja
✦

A hosszú háború utolsó éveit a Bocskai-felkelés katonai és politikai sikereit hozták. Az 1605 februárjában a nyárád-szeredai országgyűlésen fejedelemmé választott Bocskai már 1604 novemberében megszerezte Kassát, a Felső-magyarországi Főkapitányság központját, majd 1605-ben felvidéki katonai sikereket ért el, de ehhez el kellett fogadnia a török támogatását. A szultántól 1605 novemberében koronát kapó magyarországi fejedelem, akit a királyság rendjei 1605. április 20-án a szerencsi országgyűlésen választottak meg, végül Illésházy István közvetítésével a rendek érdekében jutott kompromisszumra a bécsi udvarral.

A bécsi béke egyrészt megerősítette az Erdélyi Fejedelemség korábbi – a 15 éves háború előtti – határait, másrészt további területi nyereséghez juttatta.

Bocskai István erdélyi fejedelem Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs vármegyéket, továbbá Szatmár és Tokaj várakat kapta meg, valamint Tarcal és Bodrogeresztúr mezővárosok visszaváltásának lehetőségét. Törvényes örökösök hiányában azonban – Bocskai 1606. december 29-én Kassán elhunyt – a neki átengedett területek visszaszálltak „Magyarország törvényes királyára”.

A 17. század első felében az Erdélyi Fejedelemség helyzete erősödött. Bethlen Gábor küzdelmeiben a Partium kiemelt szerepet kapott: Debrecen a toborzás, Várad a védelem, majd a támadás kiindulópontjává vált. A nikolsburgi béke (1622) éppen azzal erősítette a fejedelemség nyugati határait, hogy a fejedelem megkapta a hét vármegye területét: Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod vármegyét (Szendrő kivételével), Szatmár várát és Abauj megyét Kassa szabad királyi városával (a Felső-magyarországi Főkapitányság és a Szepesi Kamara székhelyével). Bethlen Gábor magához válthatta Munkács, Tokaj és Ecsed várakat, s azokat utódai is jogosan bírhatták, sőt a magyar király az átengedett

várak fenntartására még 50 ezer rajnai forint támogatást is adott. 1645-ben, a linzi békekötéskor I. Rákóczi György ugyanezekkel a területekkel növelhette meg Erdély határait.

1660-ban azonban Várad török kézre kerülése megroppantotta a Partium területét. A végvár bevétele ugyanis nemcsak Dél-Bihar elvesztését, a váradi vilájethoz kerülését jelentette. Ezt követően a Váradtól északra és keletre fekvő területek helyzete bizonytalanná vált, a hajdúvárosok lakói közül is nagy számban menekültek védhető területekre, eljutva például Kolozsvár külvárosába is. A vasvári békében egy bihari vár, Székelyhíd lerombolását is előírták. Ezzel Bihar vármegye elvesztette a Partiumot védő-biztosító szerepét. Erdélyt a török hódoltság felől már csak a természeti határok védelmezték.

A MAGYAR KIRÁLYSÁGHOZ AKARNAK TARTOZNI

Amikor az Oszmán Birodalom hadseregének 1683. évi, Bécs elleni sikertelen ostroma után megszerveződött a

törökellenes Szent Liga, s elindult az ország végvárait és területének túlnyomó többségét felszabadító újabb hosszú háború, Bihar vármegye nemessege politikát változtatott. 1688-ban úgy döntöttek, hogy Erdély helyett a Magyar Királysághoz akarnak tartozni, s ennek egyértelmű bizonyítékeként Lipót császártól kértek főispánt a vármegyébe. Az új főispán Benkovich Ágoston lett, akit kineveztek az újjászervezendő váradi püspökség élére is. A főispán kinevezésének módja igazolta, hogy a Habsburg-udvar visszatért a korábbi kinevezési gyakorlathoz, amikor a mindenkori váradi püspök töltötte be Bihar vármegye főispáni tisztét. 1692-ben sor került Várad visszavételére is, s a várat a felszabadító seregek vették birtokukba.

A vár a Rákóczi-szabadságharcban is megőrizte védelmi szerepkörét, így hiába állt a megye és Debrecen város is a fejedelem oldalára, Váradon végig Habsburg-hű katonaság állomásozott, támogatást nyújtva a felkelők ellen küzdő rácoknak. II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelem számára Erdély fejedelmi tiszte elsősorban külpolitikai

szempontból vált jelentőssé. A francia udvarban ugyanis jól emlékezettek dédapjára, I. Rákóczi György fejedelemre, akit az 1648-ban megkötött vesztfáliai békébe is belefoglaltak. Rákóczi Bihar vármegyét s az 1693-ban szabad királyi városi oklevelet szerzett Debrecen városát is a fejedelemséghez tartozónak ítélte, ezért követeiknek részt kellett venniük az erdélyi országgyűléseken. A kényszer hatására kialakult helyzetben azonban igyekeztek maguk változtatni s 1709-től egyre inkább a Habsburg-udvarhoz közeledni, a Magyar Királyság fennhatóságát elfogadni.

Az 1711. évi szatmári békekötés után a rendekkel kompromisszumot kötő Habsburg-hatalom tovább módosította a Részek területén. III. Károly 1732. december 31-én hozott rendeletében Máramaros és Bihar vármegyét Magyarországhoz tartozónak ítélte, s így az Erdélyhez számított Partium már csak Kraszna, Közép-Szolnok megyéket és Kővárvidéket jelentette.

A Partium helyzetével kapcsolatos újabb meghatározó fordulatra egészen a kiegyezésig kellett várni. 1868-ban az Erdély és Magyarország tényleges egye-

sítését kimondó 43. tc. megszüntette a Partium elnevezést. Az 1878-ban végrehajtott közigazgatási változtatás pedig az újonnan szervezett Szilágy vármegyébe olvasztotta a korábbi Kraszna és Közép-Szolnok megyét, Kővárvidék területét pedig megosztotta Szatmár és Szolnok-Doboka vármegye között.

A Magyarország területét feldaraboló trianoni békekötés Bihar megye nagyobb részét Erdéllyel együtt Romániának ítélte, ahogyan ez lett a sorsa Szatmár, Szilágy, Szolnok-Doboka vármegyék területének is. Sajátos, hogy évtizedekkel a Partium tényleges megszűnése után, a békeszerződés nyomán éledt fel az erdélyi magyarság körében a Partium elnevezés, amely ma is a földrajzi Erdélytől elkülönült, Magyarországgal szomszédos, vegyes lakosságú területeket jelenti. Ugyancsak a történelmi múlt emlékét idézi a váradi Partiumi Keresztény Egyetem létrejötte és működése is. ♦

Munkács. Anton Schiffer litográfiája, 19. század közepe

